

ПРОБЛЕМИ ЕТИМОЛОГІЇ В ДАВНЬОІНДІЙСЬКОМУ ТА АНТИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ : ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Подано детальний аналіз проблем етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві, прослідковано, яку оцінку першим етимологічним спробам давали лінгвістичні історики. Розкрито значення ранніх лінгвістичних досліджень для становлення та розвитку наукової етимології.

Ключові слова: етимологізація слів, давньоіндійська лінгвістична традиція, античне мовознавство, антична етимологія.

Дан детальний аналіз проблем етимології в древнеіндійському та античному мовознавстві, прослідковано, яка оцінка першим етимологічним спробам була дана лінгвістами-істориками. Определено значення ранніх лінгвістических исследований для становлення и развития научной етимологии.

Ключевые слова: етимологізація слів, древнеіндійська лінгвістическа традиція, античне мовознавство, антична етимологія.

The article deals with the problem of etymology in the old Indian and antique linguistics. The estimation given to the first etymological efforts by scientists in the history of the language is defined. The importance of the ancient linguistic researches for the scientific etymology formation and development is studied.

Key words: etymological analysis, old Indian linguistic tradition, antique linguistics, ancient etymology.

Актуальність проблематики статті полягає в тому, що для успішного здійснення етимологічного аналізу необхідно знати витоки етимології як науки.

Предметом дослідження у пропонованій статті виступає проблема етимологічного аналізу в давній Індії та античному мовознавстві.

Метою дослідження є розкриття поглядів лінгвістів на проблеми етимологічного аналізу в давньоіндійському та античному мовознавстві.

Мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити твердження лінгвістів щодо проблем етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві; 2) висвітлити значення давніх етимологічних спроб для становлення та розвитку наукової етимології.

Етимологія вже давно й міцно зв'язала себе з історичним мовознавством. Саме виникнення порівняльно-історичного методу й утворення порівняльної граматики індоєвропейських мов ґрунтувалося на результатах етимологічних досліджень набагато більшою мірою, ніж прийнято вважати. На думку ряду лінгвістів, мовознавство як окрема філологічна наука виникло на початку XIX ст. разом із створенням порівняльно-історичного методу. Однак наука про мову не сформувалась сама по собі, її становленню сприяв ряд попередніх наукових традицій.

Для успішного оволодіння будь-якою наукою необхідне знання її історії. Будь-яка спроба висунення нової етимології передбачає звернення до мовного матеріалу, перш за все до прикладів, засвідчених у найдавніших текстах, і не тільки до самого слова, яке розглядається, але і до його контекстів, із яких, як прави-

ло, завжди можна видобути додаткову інформацію щодо семантики цього слова [6, с. 184]. Тому вивчення питань етимологічного тлумачення слів у найдавніші часи видається актуальним і необхідним для успішного розвитку етимологічних досліджень сьогодення.

«Навряд чи існує явище, яке б більше приваблювало дослідників, ніж мова, як у цілому, так і в деталях, і лише у деяких галузях людське дослідження може, дивлячись назад, простежити такий довгий розвиток», – писав В. Томсен [5, с. 7].

Таємниця походження мови та різноманіття мов, питання про виникнення назв предметів у різних мовах цікавили людство споконвіку. Численні свідчення того знайдені у міфології народів давнього Близького Сходу, у яких знаходила свій вираз віра у створення мови богами. Перші спроби подібних пояснень знайдені у шумерських, єгипетських, хетських переказах, у давньоєврейських міфах, пізніше об'єднаних у Біблію: і назвав бог світ днем, а темряву – ніччю, і назвав бог твердь небом, а сушу землею, а склепіння вод морем. Звичайно, ці спроби не можна віднести до наукових досліджень про мову, але перші кроки до вирішення питання, звідки й як виникли слова, були зроблені ще в часи давнини. Найбільш багату спадщину для нащадків у галузі дослідження мови залишили індійці та греки.

Мовознавство індійців виникло з вивчення священних гімнів – Вед. Прагнення зберегти чистоту мови релігійного культу стало причиною особливої уваги до проблем мови у I-му тис. до н. е. Необхідні були різноманітні коментарі до ритуальних текстів, написаних ведійською мовою, яка вийшла з використання. Отже, найбільша увага приділялася мелодиці, фонетиці, а також елементарній етимологізації слів. Збірники глос до слів «Ригведи», які більше не вживалися, були першими мовознавчими дослідженнями. Таким чином сформувалася спеціальна дисципліна – нірукта (санскр. «*пояснення, етимологічні інтерпретації*»), яка займалася поясненням та етимологічним тлумаченням слів, які використовувались у жрецьких ритуалах. Вже в цей період складаються словники, в яких каталогізуються імена богів, назви їх дій та предметів, які були в їх розпорядженні, та ознак цих предметів. «Нірукта» Яски (V ст. до н. е.) – це перша велика лексикографічна праця, яка дійшла до нас. Цей труд складається з п'яти частин, включає в себе синонімічні ряди і тематичні групи назв предметів, списки іменників, прикметників, дієслів та віддієслівних імен і присвячена дослідженню питань етимології. Чи мав він попередників у цій галузі – невідомо. Стародавні індійці займалися також укладанням словників, одним із найвидатніших був нігхантаваси – пояснення глос, тобто незрозумілих у ведах слів. Зокрема, у V або VI ст. н. е. лінгвістом Амарою був укладений словник санскритської мови під назвою амаракоша («Словник Амари»). Його до наших днів використовують європейські санскритологи. Цікаво, що у санскритських словниках дається не яка-небудь із форм дієслова, а тільки корінь, напр., *tud* – тлумачити, *vid* – знати. Так само іменник та прикметник подавалися у словнику у вигляді основи, не винятковими є і власні імена [2, с. 10; 7, с. 17].

Найвидатнішим дослідником індійської граматики після Яски був Паніні (Pāṇini — бл. V ст. до н. е.), один з предтеч сучасної структурної лінгвістики, генеративної граматики, семіотики та логіки, автор першої в історії Індії нормативної граматики санскриту. У своєму «Восьмикнижжі» Паніні сформулював близько 4000 сутр (правил), які описують фонетику, морфологію та синтаксис мови. При цьому Паніні використовував такі поняття, як фонема, морфема, корінь, суфікс, частини мови. У своїй граматиці Паніні вже приділяв увагу діалектним відмінностям в Індії. Хоча головною метою Паніні було дати чіткі правила класичного санскриту, він все ж таки указував і більш давні особливості мови, наявні у

ведах, зіставляв їх із санскритськими формами. Та все ж таки ці елементи у дослідника мають епізодичний характер і, крім того, у нього відсутнє історичне розуміння мови. Слід вказати на переважно теоретичну спрямованість праці Паніні, яка передбачила за своїм науковим рівнем досягнення сучасної формальної логіки, структурної та генеративної лінгвістики. Його принципи стали опорою для опису ряду інших індоарійських мов.

Ідеї, які лягли в основу індійської мовознавчої традиції, мали велике поширення далеко за межами Індії. Вони дістали подальшого розвитку в середньовічній та сучасній Індії. Порівнюючи санскрит та мову вед, давньоіндійські дослідники уперше у мовознавстві дали зразки порівняльного методу, висували думку про санскрит як джерело давньоіндійських мов [7, с. 19]. Про це ж говорив один з перших істориків мовознавства В. Томсен: «Висота, якої досягло мовознавство в індусів, цілком виняткова, і до тієї висоти наука про мову у Європі не могла піднятися аж до XIX ст., до того ж навчившись багато чому в індійців» [5, с. 10]. Чимало європейських лінгвістів, зокрема брати Шлегелі, Фр. Бопп перебували під впливом граматики Паніні, в дусі індійської традиції працювали М. Мюллер, В. Вітні, Г. Бюлер, Дж. Шпейер, Ф. Кільхорн та ін. [2, с. 11]. В. М. Топоров зазначає, що «порівняння давньоіндійських і сучасних паралелей здається більш доцільним, тому що воно допомагає кращому розумінню основних проблем і тенденцій як давньоіндійської, так і сучасної науки» [6, с. 263].

Але найвизначнішим даром Індії світовій лінгвістиці була сама санскритська мова, знайомство з якою стало головним стимулом до виникнення порівняльно-історичного мовознавства [2, с. 11]. Саме знайомство із санскритом спонукало французького мовознавця Корду у 1767 р. висловити здогад про походження санскритської, грецької та латинської мов із єдиного джерела, а англійського сходознавця В. Джоунса – у 1787 р. вказати на спорідненість індоєвропейських мов [7, с. 20]. Засновники компаративістики вірили, що давньоіндійська мова є предком усіх індоєвропейських мов, що їй притаманна вища досконалість, яка була втрачена з розвитком мов-нащадків.

Іншим шляхом розвивалася грамика в Греції, де до аналізу мови спонукали філософські дослідження про співвідношення між думкою та словом, між речами та їх назвами. Спроби усвідомлення значень слів спостерігаються, починаючи з Гомера та Гесіода. Це питання цікавило вже Геракліта (540–480 р. до н. е.) та Демокрита (460–370 р. до н. е.). Від самого початку переважало переконання в існуванні нерозривного, природного зв'язку між словом і предметом, яке воно позначає. В етимологічному аналізі слова вчені шукали пояснення природи предмета. У V ст. до н. е. з'являються твердження про умовний зв'язок між предметами та їх назвами. Першою роботою, у якій розглядається ця проблема, є діалог Платона «Кратил», який, незалежно від того, які наміри мав його автор, кладе початок мовознавству, в першу чергу етимології. Афіньський філософ вперше позначив межі розмірковувань, які тривали протягом сторіч, з'ясував цілі та напрями етимологічних досліджень. Дискусії давніх греків про природу імен (*physei* 'за природою' або *thesei* 'за договором') стали джерелом для формування найдавнішої в Європі філософії мови [3, с. 10].

Вагомий вклад у формування основ лінгвістичної теорії внесли філософи елліністичного періоду (III – I ст. до н. е.), особливо представники стоїчної школи (Зенон, Хрисіпп, Діоген Вавилонський). Дотримуючись твердження, що слова «первісно істинні», тобто відповідають дійсній сутності позначуваних речей, і що, аналізуючи слово, можна проникнути у саму суть речі, стоїки поставили завдання знайти дійсну сутність слів – етимон. Це спонукало до створення нової галузі мовознавства – етимології (етимологіки), або науки про «дійсне значення» слів

(ετυμολογίας εἰσάγουσιν). Слід пам'ятати, що стоїки не займалися історією мови, адже для цього у них не було ніяких засобів. Вони ще не помічали закономірностей у сфері звукових змін, не мали уяви про аналітичний метод, основна їх увага була звернена на семантичну сторону мовних явищ. Вони лише відшукували певні асоціації, які відповідали їх уявленням, вкладеним у певні слова, і тим самим доводили їх «істинність». Їх неувага та байдужість до змін мови у часі та до відмінностей між певними мовами зажили етимології неслави, яка була розвіяна лише з виникненням порівняльно-історичного мовознавства. Проте вони започаткували етимологію; порівняно із своїми попередниками стоїки виділялися тим, що внесли певну системність у питання зміни значення слова, намагалися виявити правила, на основі яких відбувається перенесення назви з одного предмета на другий [5, с. 19; 7, с. 55].

На зміну дискусіям про *physei* 'за природою' та *thesei* 'за договором' приходять дискусії про 'аномалії' (стоїки) та 'аналогії' (представники Олександрійської школи), які привернули увагу римських мислителів. Знайомство з грецькою наукою, культурою, філософією, знання багатьма римлянами грецької мови, лекції та бесіди Кратета Маллосського значно вплинули на формування римської граматики.

Особливого місця в римському мовознавстві заслуговує Марк Теренцій Варрон (116 – 27 р. до н. е.). У своїй головній лінгвістичній праці – трактаті «Про латинську мову» – Варрон виказує впевненість у 'тричастному' будівництві мови та необхідності її послідовного опису у трьох науках: етимології, морфології та синтаксисі. У своїх етимологічних дослідженнях Варрон дотримується поглядів стоїків. Для нього етимологія – це частина граматики, яка вивчає *cur et unde sint verba* – «чому й звідки з'явилися слова». Він розрізняє чотири класи речей та чотири класи слів, що належать аналізу, зазначає зміни у складі лексики, у їх звукових оболонках та у їх значеннях, наявність запозичень, що значно ускладнює етимологічний аналіз. Етимологія має боротися з п'ятьма труднощами: деякі слова зникли з часом; інші «утворилися помилково» (тобто не відповідають точному розумінню речей, які позначають); багато слів змінили звуки, інші – значення, і не всі слова є питомими. Щодо звуків, Варрон стверджує, що «той, хто звертає увагу на те, як відбулася зміна звуків, легше може простежити походження слів». Виокремлюючи три типи слів, а саме «наші», «чужі» та «застарілі» Варрон вказує, що «про наші я скажу, чому вони (утворені), про чужі – звідки вони (з'явилися), застарілі залишу (мовчатиму)», вказуючи, таким чином, відмінності між словами питомими та запозиченими, правильно зазначаючи, що для перших важливо встановити, як вони виникли, а для других – звідки вони походять. Цим він намагається застерегти від помилок тих, хто полюбає етимологічні фантазії. Стосовно походження «первинних слів» Варрон вказує: *qui ostendit equitatum esse ab equitibus, équités ab equo neque equus unde sit dicit, tamen hic docet plura et satisfacit grato* (той, хто показує, що «кіннота» (походить) від «кіннотників», а «кіннотники» від «коня», і не вказує, звідки «кінь», все ж таки навчає багато чому і дає задоволення) [5, с. 27–28]. З етимологічною метою він використовує діалектний матеріал.

Слабкими моментами вчення про мову греків та римлян є, з одного боку, залежність від філософів, що заважало розвитку емпіричного напряму дослідження мови, з іншого – той факт, що інтереси того часу обмежувалися лише двома мовами – грецькою та латинською. Особливо потерпало від такого ставлення історичне пізнання розвитку мови. Метою дослідження здебільшого було роз'яснення забутих значень певних слів або увиразнення відмінностей із мовою сучасності [5, с. 26].

Антична етимологія займається пошуками у слові відомого, задалегідь складеного уявлення про предмет, який воно позначає, удаваючись до безпідстав-

них асоціацій та до такого ж безпідставного використання чисто логічних фігур, аналогії, суперечностей тощо. Про закономірні звукові співвідношення античні дослідники ще не мають уявлення, що призводить до досить вільного трактування звукових переходів і припущення помилок при тлумаченні «первинних слів». При поясненні слів велику роль відіграє принцип ономапейї (звуконаслідування), коли окремому звуку (букві) надають особливого значення, абстрагованого із окремих слів своєї мови. Так, Нігідій Фігул (I ст. до н. е.), доводячи, що слова пов'язані із значенням *phesei*, вказував що при вимові *vos (vu)* губи висуваються вперед і видих здійснюється у сторону того, з ким розмовляють, в той час як при вимові *nos (mi)* губи не висуваються та видих утримується усередині. Пізніше Августин (помер у 430 р. н. е.) у своїй праці «Principia dialecticae» пропонує декілька цікавих етимологій слів з буквою *v*, яка, на його думку, надає словам значення чогось густого та сильного, як: *venter* (черевко), *vafēr* (хитромудрий), *velum* (парус), *vinum* (вино), *vuinus* (рана), *vis* (сила) і т. д. Цей список продовжують *vincula* – окови (через те, що вони насильні – *quia violenta sunt*), *vimen* – лозина (бо нею зв'язують – *quo vincitur*) та ін. [5, с. 28–29].

Через відсутність будь-якого етимологічного методу та нерозуміння основ словотворення та історичного співвідношення слова часто пояснюються як утворені з декількох слів (складені етимології). Варрон пояснює *volpes* [vulpes] – лисиця як *quod volat pedibus* – та, що літає ногами; *ornatus* – прикрашений, як *ab ore natus* – від лица народжений (бо жінку прикрашає лице) [5, с. 30].

Найбільш невдалими етимологічними спробами, на думку В. Томсена, були пояснення від протилежного, які він називає «етимологічними карикатурами». Так, *lucus* – діброва, *quod minime luceat* (бо там менше усього світла); *ludus* – школа (бо далеко від розважання (*lusu*)); *bellum* – війна, *quod res bells non sit* (бо справа ця не є прекрасною) і т. д. [5, с. 30].

Звичайно, після таких експериментів до етимології можна було ставитись тільки як до дотепної гри. Курцій використав у якості епіграфу до своїх «Grundzüge der griechischen Etymologie» слова Августина: *ut somniogum interpretatio, ita verborum origo pro cuiusque ingenio iudicatur* (як тлумачення сновидінь, так і походження слів уявляються кожним (по-різному) залежно від його розуміння) [3, с. 30].

Етимологічних методів античних авторів дотримувалися і в середньовіччі, коли етимологічна практика мало чим відрізнялася від практики стоїків. Наукова етимологія, яка має за основу чітке розуміння історичного становлення мов та історичних відносин між ними, розкриває у їх змінах закономірності та розуміє можливості словотворення в кожній лінгвістичній системі, з'явиться лише у ХІХ ст. А до того часу справедливими видаються слова Вольтера, згідно з якими етимологія – це наука, у якій голосні нічого не варті, а приголосні варті ненабагато більше.

Наведені приклади більш ніж достатньо демонструють ту прірву, яка розділяє сучасне мовознавство від етимологічних пошуків стародавності. Відсутність порівнянь із іншими мовами, у яких культурні народи вбачали лише «варварів», недостатність даних про інші мови, які замовкли назавжди і забрали із собою розгадки до багатьох таємниць, значно вплинули на результати мовознавчих досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.
2. Лоя Я. В. История лингвистических учений : матер. к курсу лекций / Я. В. Лоя. – М. : Высш. шк., 1968. – 308 с.

3. **Пизани В.** Этимология / В. Пизани; пер. с итал. Д. Э. Розенталя. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 188 с.
4. **Сусов И. П.** История языкознания : учеб. пособие для ст-в старших курсов и аспирантов / И. П. Сусов. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1999. – 292 с.
5. **Томсен В.** История языковедения до конца XIX века (краткий обзор основных моментов) / В. Томсен. – М., 1938. – 160 с.
6. **Топоров В. Н.** Исследования по этимологии и семантике / В. Н. Топоров. – М. : Языки славянских культур, 2009. – Т. 3 : Индийские и иранские языки. Кн. 1. – 2009. – 376 с.
7. **Швед Е. В.** Історія лінгвістичної думки давнього світу : Індія, Китай, Греція / Е. В. Швед. – Ужгород : Ліра, 2005. – 100 с.

Надійшла до редколегії 22.02.13